PORTRÉ

98 Orsós János Róbert
József főherceg hatása a 19. századi cigány kultúra emancipációjára

Orsós János Róbert[1]

József főherceg hatása a 19. századi cigány kultúra emancipációjára

Az osztrák uralkodóház tagja, Habsburg-Lotharingiai József Károly Lajos főherceg (1833-1905) nevéhez jelentős érdemek fűződnek a magyarországi cigány kutatások alakulását illetően. Mindemellett fontos szerepet töltött be a 19. századi cigány irodalmi írásbeliség kialakításában, illetve az irodalmi, szótárírói tevékenységet folytató cigány értelmiségiek anyagi és szellemi támogatásában. Éppen ezért indokoltnak tűnik, hogy egy tanulmányban vizsgálat alá vessük azt, hogy milyen hatást gyakorolt József főherceg a 19. századi cigány kultúra társadalmi emancipációjára. Az osztrák Habsburg-Lotharingiai-ház nádor ágából származó József főherceg, Habsburg József nádor és Wüttemberg Mária Dorottya hercegnő gyermekeként született 1833-ban Pozsonyban. Nevelője a bencés szerzetes, régész, egyetemi tanár és a Magyar Tudományos Akadémia tagja, Rómer Flóris volt. A Habsburg-dinasztia hagyományainak megfelelően József főherceg katonai neveltetésben részesült, aki tizenkét évesen, hadapródként lépett be a császári hadsereg 12. huszárezredébe. A főherceg katonai karrierje szépen ívelt, ugyanis az 1853-ban dragonyos őrnagy, később, 1855-től a 37. gyalogezred – amelyet később róla neveztek el – alezredese, majd ezredese lett. Az 1860-as években már tábornok és dandárparancsnok. 1866-ban altábornagyként részt vett a königgrätzi csatában. Hősies helytállásának elismeréseként két évvel később, 1868-ban a Magyar Királyi Honvédség főparancsnokává nevezte ki I. Ferenc József.[2] 1874-ben a tisztképzés fejlesztésében és a honvédség újjászervezésében felmutatott érdemeinek köszönhetően I. Ferenc József a Szent István-rend nagykeresztjét József főhercegnek adományozta, végül lovassági tábornokká léptették elő.

József főherceg életrajzaiban kiemelik, hogy Magyarország társadalmi, gazdasági életében betöltött szerepének első pillérét a Magyar Honvédség főparancsnoki tisztsége jelentette, ennek ellenére nem csupán a katonái, hanem a szélesebb társadalmi közegben is nagy népszerűségnek örvendett, ugyanis alig volt olyan nemzeti kezdeményezés, amelynek ne lett volna pártfogója, támogatója. József főherceg számos jelentős társadalmi és gazdasági intézmény fővédnöke volt, mint például az Országos Iparegyesület, a Magyar Gazdasági Egyesület vagy éppen a Budapesti Poliklinika Egyesület. A tűzoltó egyletek védnökeként fontos érdemeket szerzett a hazai tűzoltóság megszervezésében.[3] Továbbá olyan kulturális kezdeményezéseket is pártfogolt, mint például az 1879-es székesfehérvári Országos Kiállítás vagy éppen a Jókai jubileum. Kisjenői és alcsúti mintagazdasá-

1 Orsós János Róbert, irodalomtörténész, ELTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola. A tanulmány az Új Nemzeti Kiválóság Program *2020/21 „B”* keret támogatásával valósult meg.

2 Oroszi Antal: 100 éve hunyt el József főherceg, a Magyar Honvédség első parancsnoka. *Internet Archive,* 2007. szeptember 27. https://web.archive.org/web/20070927220030/http://www.zmne.hu/Forum/05negyedik/foherceg.htm (Letöltés ideje: 2021. augusztus 25.)

3 Uo.

gainak és kertészeteinek felállításával hasznos példákat mutatott fel a hazai gazdálkodás megszervezéséhez. A Margit-sziget kiépítése is az ő nevéhez kötődik, de mindemellett gyermekotthonok, katonai rokkantházak, korházak, üdülők és szanatóriumok létesítéséhez járult hozzá erkölcsi és anyagi támogatásával.

Habsburg József főherceg és a cigány kutatás

A főherceg cigányokhoz fűződő kapcsolatának kulcsfontosságú momentumát jelentette a Wasa-gyalogezrednél 1853 és 1856 között töltött tiszti szolgálata. Az életrajzi anekdoták szerint ugyanis a fiatal főherceg ebben az ezredben találkozott olyan Szepességből, Abaúj- Sáros- és Gömör vármegyékből származó cigány katonákkal, akik nem, vagy csak nagyon nehezen tudták teljesíteni feletteseik parancsait, mivel ők csak cigány nyelven beszéltek. József főherceg azonban hamar felismerte a helyzetet, és arra jött rá, hogy nem engedetlenségről van szó, hanem mindössze arról, hogy a cigány katonák nem értették meg feletteseik utasításait. A főherceg ekkor határozta el, hogy elsajátítja a cigányok nyelvét, amiben segítségére voltak a korabeli cigány nyelvtanok, többek között Richard Liebich német cigány nyelvtana, ezáltal a főherceg behatóan foglalkozhatott a cigány nyelv különböző dialektusaival, és azok hangtani-, alaktani sajátosságaival.[4] Az egyébként roppant humánus József főherceg a cigányokat hamar pártfogása alá vette. Közvetlenségének és segítőkészségének köszönhetően sikerült közel kerülnie a cigányokhoz, akik rajongva bálványozták a főherceget.[5]

A cigányokkal kapcsolatos szakirodalmak vizsgálata, és a köztük töltött idő során a főherceg hamar felismerte a cigányokban rejlő társadalmi és kulturális potenciált, és buzgó államférfiként halaszthatatlan közügynek tekintette a cigány kultúra értékeinek és adottságainak megmentését, ezért az 1890-es évek elején a cigány költő, Nagyidai Sztojka Ferenc közreműködésével tudatosan és elkötelezetten arra törekedett, hogy a cigányok kultúrája emancipációt nyerjen, s ezáltal a korabeli magyar társadalom egyenjogú állampolgárainak sorába emelhesse őket.

A cigány kultúra értékeinek megőrzését és társadalmi integrációjukat egyrészt a ciganológia különböző területein kifejtett tudós munkásságával, másrészt pedig azzal kívánta elérni, hogy a cigányokat a folytonos kóborlás helyett állandó letelepedésre, rendszeres munkára bírja saját alcsúti, bánkúti és kisjenői birtokain. A főherceg cigánytelepítési kísérletei során 36 család, és összesen 117 személy telepedett meg. Annak ellenére, hogy a cigányság társadalmi felemelését az állam és a közigazgatási szervek által képviselt kényszerítő eszközök mellőzésével, tisztán emberbaráti módon óhajtotta elérni, telepítési kísérlete végül kudarcba fulladt, ugyanis a cigányok sorra elvonultak a nekik adományozott szekereken, ezért a főherceg engedélyezte számukra a szabad elvándorlást.[6]

A főherceg szerint két akadály gátolta a cigányok sikeres letelepítésében. Először is az, hogy a cigányok letelepítésére szánt egy év nagyon rövid idő volt ahhoz, hogy a cigányokat hozzászoktassa a letelepedett életformához és munkához. A községek terheinek

4 Soós István: *„Pártfogónk és királunk."* József főherceg romológiai kutatásai és reformjai a cigányság társadalmi-kulturális beilleszkedéséért. *Napút*, 2006/9. 35-41.

5 Soós István: József főherceg és a romák. Egy sikertelen megoldási kísérlet a 19. században. *História*, 1997/19. 16-17.

6 Uo. 17.

mérséklése érdekében a főherceg összpontosítva telepítette volna le a cigányokat, ezzel pedig a cigányok felügyelete is egyszerűbb lett volna, de végül ez az elképzelés is kudarcot vallott. További nehézségeket okozott, hogy József főherceg ingyen ruhát és élelmet biztosított a cigányok számára, ezek a kedvezmények azonban a nép ellenszenvét váltották ki, ami szintén problémássá tette a cigányok befogadását. József főherceg ezért belátta, hogy a cigányok letelepítése akkor lehet sikeres, ha inkább községenként helyezik el őket, ami viszont további terhet, felelősséget és költséget jelentett volna az állam számára. Ugyanis a cigányoknak munkát és lakást kellett volna biztosítani, míg a cigány gyerekeknek pedig külön cigány iskolákat. A főherceg elképzelése szerint a munkához és az oktatáshoz való hozzáférés lehetőségének biztosítása lehetett volna a kulcs ahhoz, hogy a cigányok sikeresen beilleszkedhessenek a társadalomba. Ezt végül nem sikerült megvalósítania., még Nagyidai Sztojka Ferenc segítségével sem.

A főherceg nemcsak katonai és államférfiúi tevékenységével, hanem a tudomány területén kifejtett munkássága révén is jelentős hírnevet és tekintélyt szerzett magának, ugyanis remek növénytani és nyelvtudományi tanulmányok szerzője volt, amelyekkel a magyar és az európai tudósok körében hírnevet, rangot vívott ki magának. A hazai és nemzetközi tudományos, kulturális életben azonban a cigányokkal kapcsolatos nyelvészeti és folklór kutatásai révén vált a leginkább ismertté. Az 1880-as évek elejétől kiterjedt levelezésbe kezdett az úgynevezett ciganológia legkiválóbb tudósaival. Szoros kapcsolatot ápolt a Gypsy Lore Society megalapítójával, a *Journal of the Gypsy Lore Society* szerkesztőjével és kiadójával, Charles Godfrey Lelanddal, illetve a társaság titkárával, David MacRitchie-vel. Lelandnek sikerült megnyernie a társaság és az orgánum támogatására a főherceget, aki nemcsak anyagilag segítette a folyóirat megjelenését, de tevékenyen közreműködött annak munkájában kisebb cikkek, levelek közlésével.[7] A hazai ciganológia kutatási eredményeinek népszerűsítése érdekében a Hermann Antal által szerkesztett és kiadott *Ethnologische Mittheilungen aus Ungarn* című folyóirat erkölcsi és anyagi támogatását is magára vállalva külön rovatot indított benne *Mittheilungen der Zigeunerkunde* címmel.[8] Mindemellett az 1890-ben indult *Ethnographia* című magyar néprajzi folyóiratot is támogatta anyagilag, valamint cigány tematikájú néprajzi és nyelvészeti tanulmányaival.[9]

Jól látható tehát, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia idején József főherceg a rendelkezésére álló anyagi eszközök és művelődéspolitikai befolyása révén elévülhetetlen szolgálatot tett a ciganológiai kutatások fejlődéséért.[10] Nem meglepő, hogy a Magyar Tudományos Akadémia is elismerte József főherceg tudományos érdemeit; 1881-ben az igazgató-tanács tagjává, 1888-ban pedig tiszteletbeli taggá választották, miután Hunfalvy Pál, Szász Károly és Ponori Thewrewk Emil rendes tagok a főherceget ajánlották az akadémiai tagjelölések során.[11] Később, 1896-ban a Budapesti Tudományegyetem, 1897-ben

7 Soós István: *József főherceg és a romák…* I.m. 16.

8 Uo. 16.

9 Uo. 17

10 Cserti Csapó Tibor: Research Centers in Central-Eastern European Region. In: Forray R Katalin – Cserti Csapó Tibor (eds.): *Education and research of Roma in the Countries of Central and Eastern Europe*. Gypsy Studies – Cigány tanulmányok 29. Pécsi Tudományegyetem BTK NTI Romológia és Nevelésszociológia Tanszék – „Oktatás és Társadalom" Neveléstudományi Doktori Iskola, Pécs, 2013. 95.

11 Tagjelölések a magyar tud. akadémián. In: Nagy Miklós (szerk.): Képes Folyóirat – A Vasárnapi

pedig a Kolozsvári Tudományegyetem tiszteletbeli doktorává avatták a főherceget.[12] Mindemellett tiszteletbeli tagja volt a Budapesti Philologiai Társaságnak, illetve a londoni székhelyű The Japan Society of the UK nevű szervezetnek is.

A *Czigány nyelvtan* előzményei

Habsburg József főhercegnek az ind és a cigány nyelvekkel kapcsolatos vizsgálódásainak az eredménye a 19. század egyik legjelentősebb és legátfogóbb cigány nyelvészeti munkája, a *Czigány nyelvtan* azaz *Románo Csibákero Sziklaribe*[13], amelyet 1888-ban adott ki a Magyar Tudományos Akadémia. A *Czigány nyelvtan* hivatalos akadémiai bevezetését Ponori Thewrewk Emil írta meg, amelyben arról számolt be, hogy az Akadémián mikor és hogyan került szóba a cigány nyelv ügye, emellett szó esik arról is, hogy a *Czigány nyelvtan* hogyan jutott az Akadémiához és hogy milyen véleményekkel fogadták el kiadásra a főherceg művét. Ezt a folyamatot szeretném röviden ismertetni.

Az Akadémia akkor kezdett el komolyabban foglalkozni a cigány nyelvvel, amikor *A magyar nyelv nagy szótárá*nak szerkesztéséhez kezdtek hozzá, vagyis 1830-as évek elején. Ugyanakkor már korábban is voltak kezdeményezések a cigány nyelv tudományos vizsgálatát illetően, hiszen 1796-ban a Magyar Nyelvmívelő Társaság éppen a magyar nyelvrokonság feltérképezése okán az ázsiai nyelvek mellett a cigány nyelv feltárását is sürgették, ezáltal a magyar nyelv etimológiai vizsgálatai során számos nyelvet összevethettek a magyar nyelvvel, köztük a cigány nyelvvel is.

A Magyar Tudós Társaság 1835 és 1836 közötti üléseinek jegyzőkönyvében[14] esik szó arról, amikor a *Gelsei kéziratok*[15] először kerültek az Akadémia látóterébe, amely egyébként József főherceg és az Akadémia számára is meghatározó jelentőségű, fontos munkának minősült. A *Gelsei kéziratok* 1836-ban kerültek az Akadémia birtokába, azután, hogy az ügyvéd Enzsel Sándor hívta fel először Kállay Ferenc, akadémikus figyelmét a Szmodics János, gelsei plébános 1828-ban készült, kéziratban lévő cigány nyelvtanára és szótárára.[16] Kállay buzdítására az Akadémia bekérte Szmodics kéziratát, hogy segítségként felhasználják *A magyar nyelv nagy szótárá*nak készítése során. A társaság csak azután kezdett el alaposabban foglalkozni a cigány nyelvvel, miután Szmodics átengedte a cigány nyelv tulajdonságait vizsgáló munkáját és szótárát az Akadémiának, amelyet később nyomtatásban is megjelentettek. A *Tudománytár* 1836-os számában jelent meg egyébként Szmodics egy másik jelentős tanulmánya *A' czigán nyelvnek némelly tulajdonságai több más nyelvekéhez képest* címmel.[17]

Újság füzetekben. III. köt. Franklin-Társulat Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda, Budapest, 1888. 572.

12 Oroszi Antal: *100 éve hunyt el…* I.m.

13 József Károly főherceg: *Czigány nyelvtan. Románo Csibákero Sziklaribe*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1888.

14 *A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei 1834-1836*. III. kötet. Magyar Királyi Egyetem, Buda, 1837. 57.

15 Szmodics János: *Szótár magyarból czigán*. 1828. (Kézirat)

16 *A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei*… I.m. 57-58.

17 Varga András: A sitiprinc. Horváth Rudolf cigány néprajzi kézirata. *Per Aspera ad Astra,* 2016/1. 117.

Amennyiben áttekintjük a 18-19. századi magyarországi cigány nyelvtan- és szótárirodalom alakulástörténetét, megállapíthatjuk, hogy szórványosan foglalkoztak a cigány nyelvvel, ennek ellenére hamar kialakult egy olyan gyakorlat, amely tudományos érdeklődéssel fordult a cigány nyelvhez. A ciganológiai kutatásokat tekintve Vályi István a cigány nyelv indiai eredetére vonatkozó 1776-os megállapítása egészen nagy lendületet adott a cigány nyelvvel kapcsolatos vizsgálódásoknak. A kolozsvári református kollégium egykori teológiaprofesszorának, Szathmári Pap Mihály nevéhez köthetjük az első jelentősnek tekinthető cigány szószedetet,[18] amit a cigány nyelv iránt érdeklődve a kolozsvári református kollégium cigány származású teológus hallgató, Vistai Farkas Mihály közreműködésével készített el. Az 1780-as években készült 166 lapból álló szószedet 2148 erdélyi romungró cigány dialektusban íródott szót tartalmaz, ami Cristoph Cellarius Kolozsváron, 1768-ban megjelent latin szótárának levelei közé fűzve maradt fenn, s ezáltal a cigány szavak latin megfelelői is követhetők voltak.[19] 1796-ban már az Erdélyi Nyelvművelő Társaság rámutatott a cigány nyelv tanulmányozásának hasznosságára.[20] Ezt követően a nyugat-európai cigány néprajzi kutatásokkal párhuzamosan Magyarországon is egyre több cigány témájú munka látott napvilágot, mint például Molnár János *Specimen linguae Zingaricae*[21] című szövege 1798-ban. Szintén ugyanebben az esztendőben jelent meg Enessey György *A tzigán nemzetnek igaz eredete*, *nyelve, történetei*[22], 1800-ban pedig a *Tzigán nyelvrül toldalék*[23] című munkája. Eközben több személyről (pl.: Csiba Bonifác, Enzsel Sándor) is feljegyezték, hogy cigány szótáron dolgozik vagy éppen az Akadámiának gyűjtenek cigány szavakat.

Szmodics János nyelvészeti munkáinak kiadása után nem sokkal a selmecbányai cigány zenész és szótáríró, Ipolysági Balogh Jánosnak köszönhetően látott napvilágot az első cigány nyelvű imádságos könyv; 1850-ben saját költségén Esztergomban jelentette meg a cigány nyelvű katolikus imádságokat tartalmazó füzetecskéjét.[24] Emellett egy magyar-cigány szótára is fennmaradt kézirat formájában, amely Szinnyei József *Magyar írók élete és munkái* című, korabeli munkája szerint *„József főherczeg birtokában van, a szerző arczképével."*[25] Rövidesen 1853-ban Pesten jelent meg Bornemisza János *A' czigány nyelv elemei*[26] című írása. Az 1870-es években Boldizsár József, a szintén írástudó, szótárkészítő

18 Szathmári Pap Mihály – Vistai Farkas Mihály: *Vocabularium Zingarico–Latinum et Hungaricum. Quod fi eri fecit curiositatis caussa Michael Pap Szatmári. Per Michaelem Farkas, alias Vistai natum Zingarum. Colegii nostri per aliquot annos civem togatum*. Kolozsvár, [1780 körül]

19 Landauer Attila (szerk.): *A Kárpát-medencei cigányság és a keresztyén egyházak kapcsolatának forrásai (1567-1953)*, Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan, Budapest, 2016. 33.

20 Hermann Antal: József főherczeg könyve. Romano csibákero sziklaribe, azaz: Czigány nyelvbéli tudomány. In: Nagy Miklós (szerk.): Képes Folyóirat – A Vasárnapi Újság füzetekben. III. köt. Franklin-Társulat Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda, Budapest, 1888. 598.

21 Molnár János: *Specimen linguae Zingarica.* Debrecen, 1798.

22 Enessey György: *A tzigán nemzetnek igaz eredete.* Komárom, 1798.

23 Enessey György: *Tzigán nyelvrül toldalék.* Győr, 1800.

24 Ipolysági Balogh János: *Legelső czigány imádságok, a melly mind a két magyar hazában levő czigány nemzet számára.* Esztergom, 1850.

25 Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái. I. kötet.* Hornyánszky Viktor Könyvkiadó Hivatala, Budapest, 1891. 468.

26 Bornemisza János: *A' czigány nyelv elemei.* Pest, 1853.

cigányzenész műfordítóként Petőfi verseit ültette át cigány nyelvre, melyek közül több az *Összehasonlító Irodalomtörténeti Lapok* (később *Összehasonlító Irodalmi Lapok*) című, Kolozsváron kiadott folyóirat hasábjain jelentek meg. Emellett kézirat formájában egy cigány szótárt készített.[27] 1877-ben Losoncon látott napvilágot Ihnátkó György *Cigány Nyelvtana*.[28] 1885-ben Pakson József főherceg költségén jelent meg Györffy Endre cigány szótára,[29] és ugyancsak József főherceg költségén 1886-ban adta ki gyökszótárát Nagyidai Sztojka Ferenc, amely a szótári rész mellett egy gazdag irodalmi mellékletet is tartalmazott.[30] Sztojka gyökszótárával nagyjából egy időben, 1886-ban a *Magyar Nyelvőrben* jelent meg Markovics Sándor *Czigány szók a magyarban*[31] című írása, amelyben összeállította a magyar nyelv cigány eredetű szavait. Hermann Antal recenziója szerint Markovics Sándor az erdélyi múzeum könyvtárából Molnár János *Specimenjé*t kérte, de véletlenül Vistai szótárát küldték el neki, így Markovics erről a kéziratról írt monográfiát,[32] amelynek könyvészeti adatai sajnos eddig ismeretlenek.

A *Czigány nyelvtan* fogadtatása

Meglehetősen hosszú folyamaton keresztül jutunk el 1886. május 5-ig, amikor József főherceg benyújtotta az Akadémiának a *Czigány Nyelvtan* című munkáját azzal a kéréssel, hogy vizsgálják felül, s ha az akadémiai bizottság elfogadhatónak találja, akkor kiadná a saját költségén. Ez a momentum a hazai ciganológia alakalulásának egyik meghatározó mozzanatát képviseli, ugyanis Hermann Antal szerint a *Czigány nyelvtan* egyik legfontosabb erénye, hogy az addigi hazai ciganisztikai munkákkal ellentétben József főherceg jóval nagyobb mértékben támaszkodott a hazai és külföldi szakirodalmi forrásokra (pl.: H. M. G Grellmann, August Friedrich Pott, Franz Miklosich, Ch. G. Leland), amelyeket saját, a cigányok között végzett empirikus kutatási eredményeivel szintetizált. 1886. május 14-én a kiváló nyelvtudós, Budenz Józsefet és a klasszika-filológus Ponori Thewrewk Emilt jelölte ki az Akadémia a *Czigány nyelvtan* kéziratának bírálatára. Az 1886. november 27-i akadémiai osztályértekezleten olvasták fel először Budenz és Ponori értékelését. A két egymástól független bírálat közös álláspontja az volt, hogy József főherceg nyelvtana több mint puszta cigány nyelvtankönyv, mivel egy tudományos célokra kiválóan alkalmas gazdag és értékes tartalmú kézikönyvről van szó, amely a cigány nyelv dialektusait és annak összehasonlításait teszi elérhetővé az érdeklődök, kutatók számára. A könyv másik erényeként azt az újító mozzanatot emelik ki, hogy nem csupán a már meglévő tudományos szakirodalmakra, hanem a főherceg 36 évnyi önálló empirikus kutatási tapasztalataira épül a mű, ezáltal a magyar irodalom becses darabjaként értékelték a *Czigány nyelvtan*t. A bírálók mindössze két megjegyzést fűztek hozzá József főherceg kéziratához. Az

27 Szinnyei József: *Magyar írók élete…* I.m. 1190.

28 Ihnátko György: *Cigány nyelvtan*. Róth Simon gyorssajtója, Losonc, 1877.

29 Győrffy Endre: *Magyar és czigány szótár. Czigányul mondva Vakeriben*. Rosenbaum Nyomda, Paks, 1885.

30 Nagyidai Sztojka Ferenc: *Őcsászári és magyar királyi fensége József főherceg magyar és czigány nyelv gyök-szótára. Romaná áláva, Iskolai és utazási használatra*. Malatin nyomda, Kalocsa, 1886.

31 Markovics Sándor: Czigány szók a magyarban*. Magyar Nyelvőr*, 1886/11. 497-502.

32 Hermann Antal: *József főherczeg könyve…* I.m. 600.

egyik az volt, hogy az Akadémia neve alatt jelenhessen meg a munka, a másik pedig az, hogy egy olyan tematikus bibliográfiával is szükséges volna kiegészíteni a művet, ami által könnyebben hozzáférhetők volnának a további szakirodalmak mindazok számára, akik a cigány nyelvvel behatóbban kívánnak foglalkozni. A József főherceg kéziratával kapcsolatos ülésen elhangzott véleményeket, észrevételeket, és az erről szóló határozatokat 1886. december 21-én az egész Akadémia elfogadta.

József főherceg 1887. január 14-én kelt levelét csak 1887. február 12-én olvasták fel az Akadémia első osztályának havi értekezletén, amelyben a főherceg a legnagyobb alázattal fogadta a kéziratát illető meglátásokat, és egyben kijelentette, hogy a *Czigány nyelvtan* kiadását örömmel bízza az Akadémiára. Ugyanakkor hangsúlyozta azt is, hogy a könyvészeti mellékletre vonatkozó tanácsoknak is eleget óhajt tenni, ezt a feladatot viszont egy nála kompetensebb, valóban hozzáértő filológusra szeretné bízni. Maga József főherceg és az Akadémia végül Ponori Thewrewk Emilt kérte fel arra, hogy elkészítse az említett cigány tematikájú függeléket,[33] amely végül a *Czigány nyelvtan* második szakaszában, *Irodalmi Kalauz* címmel jelent meg. Ponori Thewrewk Emilnek tehát jelentős szerepe volt Habsburg József főherceg *Czigány nyelvtaná*nak kiadásában, ugyanis nem csupán a kézirat bírálata jutott feladatául, hanem a mű bevezetőjének és bibliográfiájának megírása, illetve a teljes kötet sajtó alá rendezése az ő nevéhez fűződik. Az Akadémia végül 1888-ban díszkiadásban jelentette meg a *Czigány nyelvtan*t, amelynek címlapján az újporosz cigányok címere található, vagyis egy futó sündisznó, amely egy cserágat tart a szájában.[34] A kötet két bevezető szöveget tartalmaz: az egyik Ponori Thewrewk Emil előszava, amelyben a *Czigány nyelvtan* kiadásának már ismertetett folyamatát mutatja be, a másik előszó pedig József főherceg tollából származik.

A főherceg előszavában a cigányok származásával kapcsolatos különböző, Magyarországon népszerű vélekedéseket, illetve a cigány nyelv eredetéről és dialektusairól értekezik. Az addigi cigány kutatásokról és azokhoz fűződő viszonyáról is számot ad, és elárulja, hogy kezdetben a keleti nyelveket tanulmányozta előszeretettel, különösen a szanszkritot és annak különböző változatait. Ezután az 1850-es években egy csehországi utazása során olyan cigányokkal találkozott, akiknek beszédében több szó ismerősen hangzott neki s ekkor kezdte el sejteni, hogy a cigányok nyelve az újind dialektusokkal rokon. Ezt követően az 1853 és 1856 között a Wasa-gyalogezredben töltött szolgálata volt az a mozzanat számára, amikor alaposabban tanulmányozni kezdte a cigányok nyelvét azáltal, hogy több ország cigány csoportjait is felkereste. A cigányok között végzett terepmunkája során eleinte nehezen tudta a zárt csoportokban élő cigányok bizalmát elnyerni, így a nyelvük vizsgálata sok nehézséggel járt, de amikor már a cigány nyelvet jól tudta használni sokkal nyitottabbak és együttműködőbbek voltak vele. Ugyancsak ekkor ismerte meg a cigányokkal kapcsolatos hazai és külföldi szakirodalmat.[35]

József főherceg és a cigányok közötti együttműködés valóban működőképes lehetett, ugyanis a főherceg utalást tett arra, hogy a műveltebb, írástudó cigányokkal (vélhetően Ipolysági Balogh Jancsira és Nagyidai Sztojka Ferencre gondolhatott) olyan szótárakat állíttatott össze, amely a különféle cigány nyelvjárásokat tették láthatóvá, s ezek alapján írta meg maga József főherceg a *Czigány nyelvtan* vázlatát. A főherceg bevallása szerint

33 Ponori Thewrewk Emil: Előszó. In: József Károly főherceg, *Czigány nyelvtan*…I.m. VI-VIII.

34 Hermann Antal: *József főherczeg könyve*… I.m. 513.

35 József Károly főherceg. *Czigány nyelvtan*… I.m. XV-XVI.

már az 1870-es években kész volt a *Czigány nyelvtan*, amelyet akkoriban megmutatott az idősebb Balogh Jancsinak, az ipolysági zenekar vezetőjének, aki ennek indíttatására szintén összeállított egy zsebszótárt a környékbeli cigány nyelvből, amibe sok olyan szót épített be, amelyet ő maga hozott létre, és csupa pontatlan fordításokkal bővített. József főherceg azonban felhívta Balogh Jancsi figyelmét a szótárának pontatlanságaira, de már későn, ugyanis Balogh Jancsi időközben meghalt, ezért fia, ifjabb Ipolysági Balogh Jancsi fejezte be apja munkáját, és e szótár kézirata a főherceg birtokába került.[36] Az előszót követően külön értekezik az ind nyelvek eredetéről és a gyűjteményében lévő cigány tematikájú szakirodalmakat is bemutatja.

A *Czigány nyelvtan* felépítése

A már ismertetett bevezető fejezetektől eltekintve két nagyobb egységet foglal magába a *Czigány nyelvtan*: az első rész egy nyelvtani szakasz, amely tizenhárom fejezetből áll. Ennek megfelelően a cigány nyelv hangtanát, az igéit, a főneveket, a határozóit, névmásait, névelőit, kötőszóit, indulatszóit, mondattani sajátosságait és a szóképzés módjait mutatja be. Az utolsó előtti fejezetben a cigány nyelv dialektusaiból adódó különbségeket járja körbe. A szöveg összehasonlítás során különböző tájegységek cigány nyelvjárásai szerint közli a Miatyánkot: ennek megfelelően Ipolysági Balogh Jancsi közlésében a hont megyei, Nagyidai Sztojka Ferenc közlésében pedig a pestmegyei dialektusokat veti össze a dunántúli, a cseh, a német vagy éppen török cigány nyelvek változataival. Az utolsó nyelvtani fejezetben pedig egy összehasonlító szótári rész található, amelyben a cigány nyelv szavait veti össze a szanszkrit, prákit, hindusztáni és más nyelvek szavaival.

A *Czigány nyelvtan* második nagyobb szakaszát képezi a Ponori Thewrewk Emilhez köthető *Irodalmi Kalauz*, amely egy 148 oldalnyi bibliográfiai jegyzékekből álló függelék. Funkcióját tekintve egy olyan szakirodalmi forrásokat tartalmazó lajstromról van szó, amelynek mindenki hasznát veheti, aki tudományos szándékkal érdeklődne a cigányság iránt. Az *Irodalmi Kalauz* hat nagyobb fejezetből áll, amelyek a cigányokkal kapcsolatos néprajzi elemek összehasonlításához és az összefüggések feltárásához kínál fontos információkat. Ennek megfelelően Ponori számos könyvészeti adatot sorakoztat fel a cigányok néprajzi, antropológiai sajátosságaival, a cigányok történetével, nyelvével, népköltészetével, illetve zenéjükkel kapcsolatos tanulmányokhoz. Ezen túlmenően bemutat a *Híres cigányok* című fejezetben cigány származású írókat, zenészeket, színészeket és katonai érdemekkel büszkélkedő személyeket. Az *Irodalmi Kalauz* utolsó, hatodik fejezetében nemzetek szerint és a szerzők neveinek betűrendjében nagyjából harminc oldalon keresztül olyan cigány témájú versek, cikkek, könyvek, zeneművek és festmények címeit idézi, amelyek önmagukban kiváló kiindulási pontot biztosítanak a cigányok 19. századi művészeti reprezentációjának vizsgálatához.

36 Uo. XVI.

Összegzés

A magyar történelem során kevés arisztokrata és tudós viszonyult a cigányokhoz olyan mély empátiával, mint Habsburg József főherceg, aki nemcsak elismerte emberi mivoltukat, hanem több kísérletet tett arra vonatkozóan, hogy a cigányokat egyenértékű állampolgárokként integrálja a korabeli társadalomba. És itt nem csak a saját birtokán történő letelepítésre kell gondolnunk, hanem az 1896-os nagyszabású millenniumi ünnep, vagyis a budapesti Ezredéves Országos Kiállítás is eszünkbe juthat. A 19. században Magyarországon is hangsúlyos törekvésként jelent meg a nemzeti kultúra megteremtése és a nemzeti kultúra képének kialakítása, s ezeknek a nemzeti reprezentáció keretében történő bemutatása és terjesztése.[37] József főherceg lelkesen törekedett arra, hogy megismertesse és elfogadtassa a többségi társadalommal a cigányok kultúráját: a főherceg közbenjárásának köszönhetően egy cigány putrit és sátrakat is felállítottak a millenniumi kiállításon, amelyet maga a főherceg rendezett be. Az ehhez hasonló cigány emancipációs törekvéseivel ahhoz kívánt hozzájárulni, hogy a cigányok mindenki tudatában úgy jelenjenek meg, mint a magyarországi kisebbségek egyik fontos, valódi kulturális értékeket hordozó csoportja. Maguk a cigányok sem feledkeztek meg jóakarójukról. 1909. április 15-tól 1909. november 25-ig a *Magyar Czigányzenészek Lapjában* sorra jelentek meg olyan cikkek, amelyek arról számoltak be, hogy a lap szerkesztősége egy olyan jótékonysági koncertet szervez, amelyre minden vidéki és fővárosi cigányzenekar jelentkezését várják, ugyanis a befolyt összeget az akkor már elhunyt Habsburg József főherceg szobrára kívánják fordítani, kifejezve ezzel a cigányzenészek háláját és tiszteletét a főherceg cigányokért végzett munkája iránt, de a szobrot végül mégsem tudták felállítani. 1909. október 15-én a *Magyar Czigányzenészek Lapja* arról tudósított, hogy az országos cigányzenész hangverseny 1909. november 3-tól december 3-ig fog tartani a budapesti Royal Orfeum színpadán.[38] Ugyanakkor 1909. november 1-jén szintén a *Magyar Czigányzenészek Lapjában* tették közzé Szepessy László versét, amelyet a József főherceg szobrára rendezett országos cigányzenész verseny alkalmára írt. A József főherceghez intézett, hat versszakból álló *Fővajda* című költeményt Poór Lili adta elő a versenyen.[39] Végzetül megállapíthatjuk, hogy József főhercegnek jelentős befolyása volt a cigány kultúra emancipációjában, ugyanis nagy erőfeszítéseket tett egyrészt arra vonatkozóan, hogy a cigányokat sikeresen integrálja a korabeli magyar társadalomba, ugyanakkor hiánypótló tudományos tevékenységével vitathatatlan érdemeket szerzett mind a hazai, mind a nemzetközi intézményesített cigány kutatás, illetve a cigány írásbeliség előmozdításában, fellendítésében. Meglátásom szerint a mai romológiai kutatások előrehaladása olyan megfelelően felkészült történészektől, irodalmároktól, nyelvészektől, filológusoktól függ, akik jól ismerik a cigány nyelv történeti alakulását, hiszen többek között József főherceg cigány nyelvészeti munkásságának kritikai értelmezése még napjainkban sem igazán történt meg, ezt a hiányt pedig égetően fontos volna orvosolni.

37 Dóka Krisztina: „Népünnep" és nemzeti ünneplés. Népszokás- és néptáncbemutatók az Ezredéves Ország Kiállításon. *Tánctudományi Közlemények, 2017/2.* 35.

38 Szobrot József főhercegnek! Országos cigányzenész hangversenyek. *Magyar Czigányzenészek Lapja,* II. évf. 20. sz. (1909. okt. 15.) 2. In.: Hajnáczky Tamás (szerk.): *Magyar Czigányzenészek Egyesülete. Cigányzenészek mozgalma a boldog békeidők Magyarországán*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2020. 164-165.

39 A Fővajda. *Magyar Czigányzenészek Lapja*, II. évf. 21.sz. (1909. nov. 1.) 1. In: Hajnáczky Tamás (szerk.): *Magyar Czigányzenészek Egyesülete…* I. m. 165.

Felhasznált szakirodalom

A Fővajda. *Magyar Czigányzenészek Lapja*, II. évf. 21.sz. (1909. nov. 1.) 1. In: Hajnáczky Tamás (szerk.): *Magyar Czigányzenészek Egyesülete. Cigányzenészek mozgalma a boldog békeidők Magyarországán*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2020. 165-167.

A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei 1834-1836. III. kötet. Magyar Királyi Egyetem, Buda, 1837.

Bornemisza János: *A' czigány nyelv elemei.* Pest, 1853.

Cserti Csapó Tibor: Research Centers in Central-Eastern European Region. In: Forray R Katalin – Cserti Csapó Tibor (eds.): *Education and research of Roma in the Countries of Central and Eastern Europe*. Gypsy Studies – Cigány tanulmányok 29. Pécsi Tudományegyetem BTK NTI Romológia és Nevelésszociológia Tanszék – „Oktatás és Társadalom" Neveléstudományi Doktori Iskola, Pécs, 2013. 94-113.

Dóka Krisztina: „Népünnep" és nemzeti ünneplés. Népszokás- és néptáncbemutatók az Ezredéves Ország Kiállításon. *Tánctudományi Közlemények, 2017/2.* 34-64.

Enessey György: *A tzigán nemzetnek igaz eredete.* Komárom, 1798.

Enessey György: *Tzigán nyelvrül toldalék.* Győr, 1800.

Győrffy Endre: *Magyar és czigány szótár. Czigányul mondva Vakeriben*. Rosenbaum Nyomda, Paks, 1885.

Hermann Antal: József főherczeg könyve. Romano csibákero sziklaribe, azaz: Czigány nyelvbéli tudomány. In:

Nagy Miklós (szerk.): Képes Folyóirat – A Vasárnapi Újság füzetekben. III. köt.. Franklin-Társulat Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda, Budapest, 1888. 513-520, 594-606. https://web.archive.org/web/20070927220030/http://www.zmne.hu/Forum/05negyedik/foherceg.htm (Letöltés ideje: 2021. augusztus 25.)

Ihnátko György: *Cigány nyelvtan*. Róth Simon gyorssajtója, Losonc, 1877.

Ipolysági Balogh János: *Legelső czigány imádságok, a melly mind a két magyar hazában levő czigány nemzet számára.* Esztergom, 1850.

József Károly főherceg: *Czigány nyelvtan. Románo Csibákero Sziklaribe*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1888.

Landauer Attila (szerk.): *A Kárpát-medencei cigányság és a keresztyén egyházak kapcsolatának forrásai (1567-1953)*, Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan, Budapest, 2016.

Markovics Sándor: Czigány szók a magyarban. *Magyar Nyelvőr*, 1886/11. 497-502.

Molnár János: *Specimen linguae Zingarica.* Debrecen, 1798.

Nagyidai Sztojka Ferenc: *Őcsászári és magyar királyi fensége József főherceg magyar és czigány nyelv gyök-szótára. Romaná áláva, Iskolai és utazási használatra*. Malatin nyomda, Kalocsa, 1886.

Oroszi Antal: 100 éve hunyt el József főherceg, a Magyar Honvédség első parancsnoka. *Internet Archive,* 2007. szeptember 27.

Ponori Thewrewk Emil: Előszó. In: József Károly főherceg: *Czigány nyelvtan. Románo Csibákero Sziklaribe*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1888. VI-VIII.

Soós István: *„Pártfogónk és királunk."* József főherceg romológiai kutatásai és reformjai a cigányság társadalmi-kulturális beilleszkedéséért. *Napút*, 2006/9. 35-41.

Soós István: József főherceg és a romák. Egy sikertelen megoldási kísérlet a 19. században. *História*, 1997/19. 16-17.

Szathmári Pap Mihály – Vistai Farkas Mihály: *Vocabularium Zingarico–Latinum et Hungaricum. Quod fi eri fecit curiositatis caussa Michael Pap Szatmári. Per Michaelem Farkas, alias Vistai natum Zingarum. Colegii nostri per aliquot annos civem togatum*. Kolozsvár, [1780 körül].

Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái. I. kötet.* Hornyánszky Viktor Könyvkiadó Hivatala, Budapest, 1891.

Szmodics János: *Szótár magyarból czigán*. 1828. *(Kézirat)*

Szobrot József főhercegnek! Országos cigányzenész hangversenyek. *Magyar Czigányzenészek Lapja,* II. évf. 20. sz. (1909. okt. 15.) 2. In.: Hajnáczky Tamás (szerk.): *Magyar Czigányzenészek Egyesülete. Cigányzenészek mozgalma a boldog békeidők Magyarországán*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2020. 164-165.

Tagjelölések a magyar tud. akadémián. In: Nagy Miklós (szerk.): Képes Folyóirat – A Vasárnapi Újság füzetekben. III. köt.. Franklin-Társulat Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda, Budapest, 1888. 572.

Varga András: A sitiprinc. Horváth Rudolf cigány néprajzi kézirata. *Per Aspera ad Astra,* 2016/1. 113-120.